

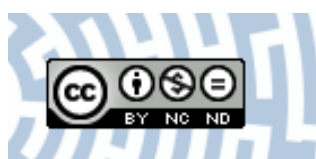

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Miejsce i rola ogrodów działkowych w przestrzeni miejskiej

Author: Edward Duś

Citation style: Duś Edward. (2011). Miejsce i rola ogrodów działkowych w przestrzeni miejskiej. " Geographia. Studia et Dissertationes" (T. 33 (2011), s. 79-100).

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Miejsce i rola ogrodów działkowych w przestrzeni miejskiej

Zarys treści

Przedmiotem rozważań jest zagadnienie lokalizacji ogrodów działkowych w miastach na tle różnych uwarunkowań rozwojowych. Przedstawiono główne koncepcje oraz problemy, będące wynikiem kształtowania się funkcji i rozmieszczenia ogrodów działkowych w przestrzeni miejskiej. Jako przedmiot szczegółowej analizy obrano Sosnowiec, który prezentuje dosyć typowy dla konurbacji katowickiej układ przestrzenno-funkcjonalny. Zastosowana metoda profilów odległościowych od centrum miasta wskazuje na dużą dynamikę zmian czasowo-przestrzennych w położeniu ogrodów działkowych.

Wprowadzenie

Ogrody użytkowe od najdawniejszych czasów stanowiły element niezbędny w funkcjonowaniu miast. Spełniały głównie funkcje aprowizacyjne i były zazwyczaj zlokalizowane w niewielkiej odległości od miasta, a rzadziej w samym mieście (Tołwiński, 1963; Czarnecki, 1968; Bromek, 1975). W XVII i XVIII w. w przestrzeni miejskiej pojawiły się różne elementy zieleni funkcjonalnie związanej z organizmem miejskim. Były to bogate założenia parkowe, tworzące tło pałaców królewskich i rezydencji magnackich (Charageat, 1978). W końcu XVIII w. w miastach Anglii, a następnie we Francji powstały pierwsze parki publiczne (Majdecki, 2008). W okresie tym zmiany w sposobach produkcji wywołane postępującą rewolucją przemysłową oraz wzrost liczby ludności i procesy urbani-

* Uniwersytet Śląski, Wydział Nauk o Ziemi, ul. Będzińska 60, 41-200 Sosnowiec.

zacyjne spowodowały pogorszenie się warunków higienicznych w miastach. Rozwinął się wówczas szeroki ruch protestu społecznego, podkreślający konieczność wprowadzenia w szerokim zakresie terenów ogrodowych.

Rola i miejsce zieleni w przestrzeni miejskiej

Głoszone hasła rodziły nowe idee i koncepcje w zakresie organizacji oraz zagospodarowania przestrzeni miejskiej. Już w I połowie XIX w. rozpowszechnił się ogólnomiejski układ założeń ogrodowych, w postaci pojedynczego pierścienia plantów na miejscu średniowiecznych fortyfikacji okalających miasto lokacyjne. Na przełomie XIX i XX w. krystalizowały się poglądy na temat zieleni miejskiej i jej podziałów stosownie do zadań, jakie spełnia. Dokonywano wielu klasyfikacji ogrodów, wyróżniając zazwyczaj trzy główne ich rodzaje, tzn. ogrody: użytkowe, ozdobne i użytkowo-ozdobne. Szczególną rolę w rozplanowaniu miast odegrała koncepcja miasta-ogrodu E. Howarda z 1898 r. (Litewka, 1979). Była inspiracją dla przyszłych projektów miast, w których przestrzenie zajęte przez zieleni miały funkcję wiodącą. Celem było stworzenie korzystnych warunków mieszkaniowych i wypoczynku społeczności całego miasta, bez jednoczesnej możliwości spekulacji gruntami w warunkach wzrostu ich wartości rynkowej. Koncepcja T. Garniera z 1919 r. tzw. miasta przemysłowego przewidywała liczne, drobne elementy zadrzewień, które równomiernie nasycają cały teren, lecz bez wydzielania indywidualnie użytkowanych ogrodów (Czarnecki, 1968; Majdecki, 2008). Projekty te odegrały ważną rolę w rozwoju myśli planistycznej opartej na kompleksowym ujmowaniu założeń ogrodowych w mieście. Urbaniści starają się ustalić teoretyczne normy zieleni, stosownie do liczby mieszkańców i gęstości zaludnienia, oraz określić zasięgi obsługi przylegających terenów.

Wprowadzenie pod koniec XIX w. na szerszą skalę publicznych, a potem indywidualnych środków komunikacyjnych stworzyło podstawę techniczną do rozwoju przedmieść mieszkaniowych. Powstawały więc ogrody przydomowe, w których łączono elementy upraw alimentacyjnych z ozdobnymi. W miastach lub w ich pobliżu powstawały ogrody publiczne służące codziennemu wypoczynkowi mieszkańców po pracy oraz w dni świąteczne. Założenia ogrodowe wykazywały tendencję do zwiększania ich liczby i powierzchni, zróżnicowania dla poszczególnych grup użytkowników oraz wzbogacania programu o nowe elementy urządzeń sportowych, zabawowych, rozrywkowych oraz kulturalno-oświatowych. W zależności od udziału poszczególnych urządzeń programowych, sposobu użytkowania oraz usytuowania w przestrzeni miejskiej ogrody przyjmowały charakter parku osiedlowego, ludowego lub leśnego. Innymi rodzajami miejskich założeń terenów

zielonych powstających w modernizmie były: ogrody działkowe, ogrody dziecięce, szkolne, parki sportowe i amerykańskie *parkways*.

Z upływem czasu stały wzrost potrzeb społecznych i gospodarczych powodował konieczność kształtowania nie tylko poszczególnych założeń ogrodowych lub ich zespołów, ale całego środowiska przyrodniczego. Zasadą działania planistów przestrzennych, urbanistów i architektów stała się potrzeba zachowania równowagi ekologicznej. Jednym z warunków osiągnięcia tego celu było uwzględnienie zieleni przy zagospodarowaniu przestrzeni miejskiej przez jej adaptację i ochronę, oprócz przekształcania i komponowania stosownie do potrzeb społecznych. Wśród koncepcji służących praktycznej realizacji zasad ekologicznych należy wymienić prace najwybitniejszych urbanistów i architektów – futurologów XX w.: Le Corbusiera, M. Ginsburga, F.L. Wrighta czy Y. Friedmana (Majdecki, 2008). Miasto powinno być traktowane jako twór na wół ożywiony, z zielenią, wodami odkrytymi i ostojami lasów parkowych, które przenikają budowle i urządzenia ekumeny. W bezpośrednim otoczeniu człowieka winny występować urządzone powierzchnie ogrodowe, użytkowane wspólnie lub wykorzystywane indywidualnie.

W wielu opracowaniach naukowych zwraca się uwagę na korzystne oddziaływanie zieleni w warunkach miejskich. Bardzo istotnym problemem w tym zakresie pozostaje jednak sposób organizacji przestrzeni miejskiej. Dla zapewnienia właściwych warunków zdrowotnych na 1 mieszkańca powinno przypadać 50 m² zieleni miejskiej oraz 300 m² zieleni przymiejskiej. Taka ilość zieleni umożliwia reprodukcję tlenu zużywanego podczas wszystkich procesów spalania w mieście (Myczkowski, 1976). W 2006 r. w konurbacji katowickiej oba te wskaźniki nie zostały osiągnięte, gdyż na 1 mieszkańca wskaźnik powierzchni terenów przymiejskich, obejmujących obszar Leśnego Pasa Ochronnego GOP-u, wynosił ok. 170 m² oraz 31 m² zieleni urządzonej w postaci parków spacerowo-wypoczynkowych, zieleńców i ogrodów działkowych.

Rozwój ogrodnictwa działkowego

Ogrody działkowe stanowią wielofunkcyjny element w przestrzeni miejskiej. W trwającym ponad sto lat procesie ich rozwoju tworzyła się współczesna forma ogrodów, które są charakterystycznym elementem krajobrazu miast konurbacji katowickiej. W warunkach ograniczeń organizacyjno-prawnych rozwoju były kształtowane głównie pod wpływem niekorzystnej na ogół sytuacji społeczno-ekonomicznej i wynikającego stąd ukierunkowania na produkcję żywności. W warunkach przemysłowego regionu Górnego Śląska współistniało pięć zasadniczych funkcji ogrodów działkowych, a mianowicie: żywicielska i ekonomiczna,

rekreacyjna i zdrowotna, ekologiczna, krajobrazowa i społeczno-wychowawcza. Tempo kształtowania się oraz znaczenie pełnionych przez ogrody działkowe funkcji były uzależnione od genezy i warunków rozwoju (Duś, 1990). Odzwierciedla to analiza zachodzących zmian w ich użytkowaniu w różnych miejscach i okresach. Znaczenie poszczególnych funkcji ma charakter subiektywny z punktu widzenia indywidualnych użytkowników czy też szerszych grup społecznych. Postępujące przeobrażenia społeczno-gospodarcze doprowadzały jednak do stopniowych zmian w sposobach zagospodarowania i urządzania ogrodów oraz wykorzystania działek.

Zakładanie ogrodów działkowych w miastach przemysłowych było jedną z form tworzenia nowych założeń ogrodowych, dostępnych dla większej liczby mieszkańców. Upowszechniły się najwcześniej w żywiłowo rozwijających się miastach późniejszej konurbacji katowickiej, zazwyczaj bez ingerencji urbanistów. Stanowiły często jedyny element zagospodarowania o charakterze przyrodniczym, gdyż proces urządzania parków i zieleńców postępował bardzo powoli. Przykładem niekorzystnej pod tym względem sytuacji jest Sosnowiec, gdzie przed drugą wojną światową funkcjonowały dwa kompleksy zieleni parkowej, należące jednak do prywatnych przedsiębiorstw, z tego też względu dostępne jedynie dla wąskiego kręgu osób. Występujące w mieście stosunki własnościowe z dużym udziałem gruntów prywatnych przedsiębiorców, objętych dodatkowo eksploatacją górnictwem, uniemożliwiały doprowadzenie do prawidłowego układu zieleni. Sytuacja uległa pewnej poprawie dzięki akcji zakładania ogrodów działkowych, których powierzchnia w 1937 r. wynosiła 86 ha, natomiast powierzchnia parków i ogrodów publicznych – 60 ha. Niekorzystnym zjawiskiem było peryferyjne położenie ogrodów działkowych lub ich lokalizacja na terenach, które w przyszłości miały być przeznaczone pod zabudowę (Ziółkowski, 1960).

Udział ogrodów działkowych w strukturze terenów zielonych miast przemysłowych w I połowie XX w. był dominujący i do tej pory często pozostaje najwyższy, gdyż w 2005 r. ogrody działkowe stanowiły główną pozycję, z udziałem 46,3%, w strukturze terenów zielonych miast konurbacji katowickiej. Zastrzeżenia niektórych autorów wywołują dysproporcje w strukturze i przestrzennym rozmieszczeniu zieleni w poszczególnych częściach konurbacji. A. Tchórz (1977) sugeruje, że powierzchnia ogrodów działkowych jest zbyt duża, zatem należałoby ją zmniejszyć. Z ekologicznego punktu widzenia ogrody działkowe stanowią wydajny kompleks, który aby utrzymać stan środowiska na obecnym poziomie, potrzebuje większej powierzchni zieleni urządzonej. To z kolei wymaga zwiększenia nakładów na jej pielęgnację oraz zwiększenia możliwości przerobowych służb komunalnych. Innym skutkiem byłoby prawdopodobnie obniżenie jakościowego stanu utrzymania zieleni miejskiej. Dzięki występowaniu ogrodów działkowych gospodarka komunalna jest odciążona od utrzymywania w miastach dużych powierzchni terenów zielonych.

Problemem występującym w przeszłości w wielu miastach były ograniczone możliwości w zakresie zaspokojenia rosnącego popytu na działki, co wynikało między innymi z niewystarczającej ilości terenów wyznaczanych pod ogrody działkowe. Skłaniało to decydentów do przydzielania mniejszych powierzchni (100–200 m²), co w konsekwencji umożliwiało przydział działek większej liczbie rodzin. Zastrzeżenia budziło duże zagęszczenie, które przy niewłaściwym sposobie zagospodarowania indywidualnych działek mogło przyczynić się do pogorszenia walorów wypoczynkowych oraz estetycznych i krajobrazowych. W takich warunkach powinny być realizowane ogrody o charakterze ozdobnym, w formie dostosowanej do otoczenia.

Niekorzystnym rozwiązaniem organizacyjnym, w przeszłości dosyć powszechnym nie tylko w Polsce, było zakładanie ogrodów patronackich (przyzakładowych), które stanowiły element działalności socjalnej prowadzonej przez zakłady pracy. Takie rozwiązanie ograniczało do pewnego stopnia idee samorządności ruchu oraz wielofunkcyjny charakter ogrodów działkowych. Obecnie tak rozumiana działalność nie ma większego znaczenia społecznego i należy unikać rozwiązań, które komplikują prawidłowe funkcjonowanie ogrodnictwa działkowego. W przypadku wielu ogrodów zakładowych dzisiaj rodzi to wiele problemów o charakterze prawnowłasnościowym oraz społecznym. Procesy restrukturyzacji zmieniły skład pracowników zakładu i nie dają gwarancji stabilności układu pracownik – użytkownik działki. Grunty należące do zakładów pracy stanowią niepodzielny składnik majątkowy, którego zakłady pracy chcą się pozbyć jako zbędnego z punktu widzenia działalności, lecz jednocześnie traktują jako przedmiot działalności komercyjnej. Jednak wydzielenie gruntów ogrodów z całości majątkowej stanowi poważny problem dla działkowców niebędących już pracownikami zakładu.

Przestrzenne aspekty lokalizacji ogrodów działkowych

W dotychczasowym rozwoju zachodziły różne praktyczne rozwiązania w zakresie lokalizacji ogrodów działkowych. W początkowym okresie działki przydzielano mieszkańcom domów wielorodzinnych, aby w ten sposób rekompensować im brak ogrodów przydomowych. W wielu miastach były zakładane w niewielkiej odległości od miejsc zamieszkania, na terenach wolnych parcel budowlanych. Intensywny ruch budowlany w okresie industrializacji kapitalistycznej powodował częste likwidacje ogrodów, co decydowało o tymczasowym charakterze ich istnienia i zagospodarowania. Z upływem czasu problem lokalizacji ogrodów działkowych, a zwłaszcza ich położenie w stosunku do innych urządzeń użyteczności publicznej i miejsc zamieszkania użytkowników, oraz właściwy układ kompozycyjny w kraj-

obrazie miejskim stanowiły przedmiot regulacji prawnych. Było to podyktowane występowaniem dwóch sprzecznych z sobą dążeń społecznych, tj. wykorzystania pod uprawę każdego wolnego kawałka ziemi w mieście oraz zajmowania dużych obszarów pod zabudowę i urządzenia infrastruktury.

W okresie międzywojennym organizacje działkowców lansowały budowę robotniczych domów jednorodzinnych w ogrodach działkowych. Były to tzw. ogrody osiedleniowe, położone najczęściej peryferyjnie w stosunku do centrum miasta. Praktyczne ich realizacje miały miejsce między innymi w Bytomiu, Gliwicach i Zabrzu. Ideą naśladowczą pod tym względem były realizowane na obszarze konurbacji katowickiej kolonie tzw. domków fińskich. Podobna pod względem charakteru jest obecnie koncepcja podmiejskich osiedli domów jednorodzinnych, jednak realizowana w zmienionych warunkach społecznych i ekonomicznych. Inne pomysły zmierzały do nasycenia miejsc zamieszkania małymi ogrodami, osiąganymi w łatwy sposób i umożliwiającymi codzienne ich użytkowanie. Miały rekompensować brak ogrodów przydomowych, a także stwarzać możliwość ograniczonego ich wykorzystywania w celach rekreacyjnych przez okolicznych mieszkańców niebędących użytkownikami ogrodów działkowych.

W Niemczech za najbardziej pożądaną uznawano koncepcję przewidującą zakładanie ogrodów działkowych w pobliżu urządzeń sportowych i ogólnomiejskich terenów zielonych. Powstająca w ten sposób duża przestrzeń parkowo-ogrodowa miała sprzyjać poprawie warunków sanitarnych dzielnicy. Powinna otaczać pasem miasto lub tworzyć wyłom-przewietrznik w gęstej jego zabudowie (*Familiengärten...*, 1913; Christian, 1914; Arnold, 1959/1960).

Innym sposobem zapewnienia przydziału działek większej liczbie rodzin była lokalizacja ogrodów poza miastem, co znalazło wyraz w postaci lansowanej koncepcji tzw. ogrodów kempingowych lub podmiejskich z lepszym uzbrojeniem terenu w urządzenia rekreacyjno-sportowe i z wyposażeniem działek zapewniającym pobyt weekendowy. Ich odległość od miejsc zamieszkania w Polsce wynosiła od kilku do 80 km, lecz rolę zastępczą w stosunku do miejskich ogrodów mogło odgrywać jedynie położenie ogrodów kempingowych w zasięgu środków komunikacji publicznej. Istotną przeszkodą w szerszym ich upowszechnieniu były wysokie w owym czasie koszty ich urządzania. Praktyczna ich realizacja nie miała również większego znaczenia ze względu na jednoczesny rozwój podmiejskich ośrodków wypoczynkowych (Krauz, 1979) oraz niewielki stopień substytucji ogrodów miejskich i kempingowych, wynikający z odmiennych zainteresowań potencjalnych ich użytkowników. W okresie ostatnich 20 lat rozwój działek kempingowych ograniczyły postępy w zakresie motoryzacji indywidualnej, gdyż atrakcyjność świątecznego wypoczynku w przypadku posiadacza samochodu polega na swobodzie zmiany miejsca pobytu i w nieznacznym stopniu stymuluje popyt na działki kempingowe. W okresie przemian rynkowych, w wyniku zniesienia ograniczeń w obrocie ziemią, powstały liczne kolonie tzw.

drugich domów, głównie na obszarze Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej oraz w Beskidach.

Urbaniści z krajów Europy Zachodniej uważają, że ogrody działkowe oraz inne urządzenia o znaczeniu ogólnomiejskim (sportowe, zoologiczne), które wymagają dużych przestrzeni, powinny być zakładane w większej odległości od dzielnic mieszkaniowych, z reguły poza miastem. Powodem tego są najczęściej wysokie ceny terenów budowlanych i gruntów przeznaczanych pod właściwą zielen miejską. Muszą być jednak zapewnione dobre warunki dojazdu, rekompensujące duże oddalenie działek od miasta (Lendholt, 1975; Riley, 1979; Ferris, 2001).

Ogólne zasady dotyczące lokalizacji ogrodów działkowych w przestrzeni miejskiej zostały sformułowane w przepisach prawnych. Ustawy o ogrodach działkowych z lat 1949, 1981 i 2005 stanowią, że są one urządzeniami użyteczności publicznej i powinny być tak położone, aby ich odległość od siedzib pracowników lub ich rodzin, dla których są przeznaczone, nie powodowała zbytnej straty czasu użytkowników. Na podstawie aktów wykonawczych pod stałe ogrody działkowe należy przeznaczać tereny o dogodnym połączeniu środkami komunikacji miejskiej, o małej przydatności do produkcji rolnej oraz tereny zdegradowane. Pod czasowe ogrody działkowe wyznaczano tereny przeznaczone w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego do zabudowy w dalszych terminach. Powinny być one użytkowane przez krótki okres 5–10 lat, chociaż w praktyce wykazywały znaczną trwałość i niekiedy przekształcano je w ogrody stałe. Ogrody czasowe cieszyły się dużym zainteresowaniem społecznym, szczególnie w okresach kryzysów.

Na podstawie wybranych pozycji z zakresu urbanistyki można sformułować kilka zasad planistycznych stosowanych w procesie lokalizacji ogrodów działkowych w przestrzeni miejskiej (Wejchert, 1969; Piątkowska, 1972; Orzeszek-Gajewska, 1982). Powinny one wchodzić w skład zespołu lub rzadziej – systemu zielonych terenów rekreacyjnych związanych z konkretną jednostką strukturalną miasta. Mogą stanowić obszar powiązany z parkiem osiedlowym lub ośrodkiem sportowym, albo klin rozdzielający osiedla mieszkaniowe. Uważa się, że kolonie działek nie powinny być jednostkami zamkniętymi, niedostępnymi dla pozostałych mieszkańców i oderwanymi od innych terenów wypoczynkowych. Zalecana jest jednak ich ograniczona dostępność, gdyż próby wprowadzania do ogrodów działkowych pewnych elementów zieleni publicznej często nie dawały pozytywnych rezultatów. Rzadko spotyka się udostępnienie wspólnie użytkowanej części, zazwyczaj urządzonej jako plac zabaw dla dzieci. Takie rozwiązanie niekiedy było stosowane w krajach Europy Zachodniej, lecz część użytkowana wspólnie była położona na obrzeżu kompleksu indywidualnie użytkowanych działek. Realizację takiego celu umożliwia położenie ogrodów działkowych w obrębie większego kompleksu wypoczynkowego o urozmaiconym programie, gdzie za pomocą pasm krzewów, żywopłotów lub ozdobnych

pnący z powszechnego użytku będą dyskretnie wydzielone niewielkie enklawy, proporcjonalne do wielkości kompleksu.

Ogrody działkowe należy projektować w powiązaniu z budownictwem mieszkaniowym, przy czym potrzeba prowadzenia racjonalnej gospodarki terenami miejskimi ogranicza możliwości spełnienia postulatu, aby były zlokalizowane blisko mieszkań. Najkorzystniejsze jest powiązanie za pośrednictwem ciągów spacerowych z większą jednostką mieszkaniową, określone 15-minutową izochroną dojścia pieszego lub 20-minutową izochroną dojazdu środkiem komunikacji publicznej. Postuluje się zakładanie ogrodów o powierzchni 3–15 ha, gdyż większe utrudniają administrację oraz zwiększają promień obsługi. Należy stwierdzić, że konieczne jest poszukiwanie takich rozwiązań, które pogodzą dwie sprzeczne tendencje, tj. zachowanie kameralności indywidualnie użytkowanych działek oraz udostępnienie do ogólnego użytku wybranych partii ogrodu bez zakłóceń w jego funkcjonowaniu.

Według T. Tołwińskiego (1963), ścisła łączność domu i ogrodu jest cechą charakterystyczną wszystkich czasów, w których kultura ogrodnicza osiągnęła wysoki poziom rozwoju. Do niezabudowanych fragmentów dzielnic śródmiejskich powinno się wprowadzać krajobraz przyrody również w formie ogrodów działkowych stanowiących pożądany element w systemie terenów zielonych. W. Czarnecki (1968) wskazuje na potrzebę ich występowania w dzielnicach o zabudowie wielorodzinnej, w ilości ok. 9 m² powierzchni ogrodów działkowych na 1 mieszkańca. Przy luźniejszej zabudowie wskaźnik ten winien być niższy, aż do eliminacji w przypadku domów jednorodzinnych. Normatyw techniczny przewiduje wartości wskaźników 10,0–7,5 m² na mieszkańca w miastach liczących do 50 tys. mieszkańców oraz 7,5–5,0 m² w miastach większych, co należy uznać za dyskusyjne (Piątkowska, 1972). Wskaźnik ten powinien być zróżnicowany i uzależniony od liczby mieszkańców dzielnicy oraz składu społecznego.

W poszczególnych miastach występuje znaczna rozpiętość wskaźników powierzchni ogrodów działkowych, mieszcząca się w granicach 5–20 m², przy braku wyraźniejszej zależności między wielkością i charakterem miasta a zapotrzebowaniem na ogrody. Bardzo istotną rolę pod tym względem odgrywają takie czynniki, jak: tradycje ogrodnictwa działkowego na danym terenie, struktura wiekowa ludności, warunki fizjograficzne miasta, określające zazwyczaj dostępność terenów pod ogrody i możliwości w zakresie ich zagospodarowania. Koncentracja ogrodów w strukturze przestrzennej miast występuje w dolinach rzek i potoków o wysokim zwierciadle wody gruntowej oraz na terenach wolnych od zabudowy, często zdegradowanych w wyniku prowadzonej działalności gospodarczej. Są to przeważnie cechy o charakterze indywidualnym w poszczególnych miastach. W miastach województwa opolskiego na udział procentowy ogrodów działkowych wśród terenów zielonych wywiera wpływ struktura gospodarcza i charakter zabudowy. Najwyższym udziałem odznaczały się miasta o funkcjach przemysłowych – 55,6%, oraz z przewagą zabudowy wielorodzinnej – 51,4% (Liszewski, 1973).

Miejsca pod ogrody są przewidywane w planach zagospodarowania przestrzennego, a w przypadku ich braku wyznaczają je urzędy miast. Większość ogrodów działkowych leży na peryferiach miast, przeważnie na obszarach o trudnych warunkach fizjograficznych i niedostatecznie uzbrojonych. Wyjątkowy układ takich niekorzystnych czynników, jak: teren bezodpływowy lub zdegradowany i nienadający się do zabudowy, pozwala na lokalizację ogrodów w pobliżu terenów mieszkaniowych. Jednak tereny takie z upływem czasu stają się atrakcyjnym obszarem inwestycyjnym i często ulegają likwidacji w warunkach intensywnej rozbudowy miast. Organizowanie ogrodów działkowych powinno być uzgodnione z zamierzeniami inwestycyjnymi miasta, aby uniknąć niepotrzebnego trwonienia majątku i wkładu pracy działkowców na terenach przeznaczonych w przyszłości na inne cele. Ogrodów nie należy traktować jako tymczasowych, gdyż prowadzi to do prymitywnego sposobu ich zagospodarowania. Ze względu na relatywne pojęcie stałości w planowaniu przestrzennym nie jest właściwe również określenie „stałe ogrody działkowe”, które na tle terenów miejskich charakteryzuje stosunkowo niski poziom zainwestowania. Niezależnie od charakteru ogrody podlegają likwidacji, co powoduje różnorodne konflikty z inwestorami. Od początku funkcjonowania ogrodów działkowych jest to podstawowy problem, który wynika z odmiennych celów i godzenia ich wielofunkcyjnego charakteru oraz potrzeb rozwojowych miast. Wymaga to stosownego uwzględnienia przestrzennych zagadnień ogrodnictwa działkowego w miejscowych planach zagospodarowania.

Ogrody działkowe w konurbacji katowickiej

Ogrody działkowe charakteryzuje nierównomierne rozmieszczenie przestrzenne. Wśród miast konurbacji katowickiej w 2008 r. ogrody działkowe zajmowały największy areal: w Gliwicach – 391,2 ha, Sosnowcu – 369,32 ha, Zabrze – 348,54 ha, Bytomiu – 304,1 ha oraz 218,96 ha w Katowicach i 198,78 ha w Chorzowie. W pozostałych miastach areal ten jest już wyraźnie mniejszy, a głównym czynnikiem decydującym o rozmieszczeniu ogrodów jest liczba ludności. Obliczony między tymi cechami dla kilku przekrojów czasowych współczynnik korelacji ulega niewielkiemu zmniejszeniu, lecz nadal jest wysoce istotny statystycznie ($r_{yx} = 0,82$). W strukturze terenów zielonych wielu miast udział ogrodów działkowych wynosi ponad 50%, a najwyższe wskaźniki, po ok. 70%, notują: Bytom, Gliwice, Zabrze i Piekary Śląskie. Ten typ struktury terenów zielonych jest charakterystyczny dla miast o dominującej funkcji przemysłowej (Ziółkowski, 1960; Liszewski, 1973).

W konurbacji katowickiej w latach 1981–2008 nastąpił bardzo znaczny wzrost powierzchni ogrodów działkowych – średnio o 26,4%. Zmiany były na ogół

pochodną niedoborów ogrodów w stosunku do liczby ludności (Kamiński, 1988; Duś, 1990; Gasidło, 2004). Najwyższą dynamikę odnotowano w Sosnowcu (62,3%) oraz w Gliwicach i Tychach (po ok. 53%). W kilku miastach (Dąbrowa Górnicza, Zabrze, Czeladź) wystąpił dosyć znaczny przyrost powierzchni ogrodów działkowych, w granicach 22–28%, a po ok. 18% w Jaworznie, Katowicach i Siemianowicach. W pozostałych miastach był on mniejszy i wynosił poniżej 10% w porównaniu z 1981 r. W większości mowa tu o przyroście w latach osiemdziesiątych XX w., po którym zmiany były już niewielkie. Przyrosty były wynikiem zjawisk kryzysowych, zwłaszcza na rynku żywnościowym, co stanowi ogólną prawidłowość w dotychczasowym rozwoju ogrodnictwa działkowego. Dynamiką wzrostową charakteryzowały się miasta położone w zewnętrznej strefie konurbacji, których władze komunalne dysponowały większą ilością gruntów niezainwestowanych pod względem technicznym. W latach pięćdziesiątych ubiegłego wieku w miastach położonych w centralnej części konurbacji (Będzin, Chorzów, Świętochłowice) występowały na ogół niewielkie spadki powierzchni ogrodów, co potwierdza tezę, że w warunkach stabilizacji gospodarczej zmniejsza się zainteresowanie ich użytkowaniem. Tendencja ta prawdopodobnie będzie utrzymywać się w przyszłości jako wynik obiektywnego procesu zmniejszania wolnych terenów z możliwością przeznaczenia ich na ten cel.

Wśród czynników decydujących o zmianach w przestrzennym rozmieszczeniu ogrodów, oprócz liczby ludności, należy wymienić: udział zamieszkujących w budownictwie wielorodzinnym, możliwości gospodarki komunalnej w zakresie wygospodarowania na ten cel wolnych terenów oraz udział zatrudnionych w przemyśle ciężkim. Wzrost budownictwa wielorodzinnego związanego z dynamicznym rozwojem górnictwa węglowego i hutnictwa w okresie realnego socjalizmu oraz wielkich inwestycji przemysłowych spowodował znaczny przyrost powierzchni ogrodów w Dąbrowie Górniczej, Sosnowcu, Tychach, Zabrzu, Będzinie, Jaworznie i Gliwicach, chociaż część ogrodów, zwłaszcza czasowych, uległa w późniejszym okresie likwidacji. W miastach o dużym w przeszłości udziale zatrudnionych w przemyśle ciężkim (Dąbrowa Górnicza, Zabrze, Czeladź, Sosnowiec, Jaworzno) następował przyrost ogrodów, chociaż ze względu na położenie w centralnej części występują niedobory wolnych terenów. Dzięki presji ekonomicznej tych gałęzi gospodarki, przy dużym zapotrzebowaniu, pokonywano bariery administracyjne i pozyskiwano grunty pod ogrody.

W miastach stanowiących zwarty przestrzennie obszar konurbacji katowickiej ogrody zajmują średnio 1,6% powierzchni administracyjnej. Odsetek ten jest bardzo zróżnicowany, wynosi w granicach od 0,5% w Dąbrowie Górniczej do 5,9% w Chorzowie. Miasta z dużym udziałem ogrodów działkowych charakteryzuje niewielka powierzchnia, silne zainwestowanie pod względem technicznym i stosunkowo duża gęstość zaludnienia, które to cechy wskazują na wysoki poziom zurbanizowania obszaru. Najwyższe wskaźniki notują pod tym

względem: Czeladź – 4,6%, Bytom – 4,4%, Zabrze i Siemianowice Śląskie – po 4,3%, oraz Sosnowiec – 4,0%. Wysoki współczynnik korelacji $r_{yx} = 0,94$ między gęstością zaludnienia a udziałem ogrodów w przestrzeni miejskiej potwierdza hipotezę, że ogrody działkowe są współistotnym elementem funkcjonowania środowisk miejsko-przemysłowych.

Ważnym aspektem przestrzennego rozmieszczenia ogrodów jest wskaźnik powierzchni ogrodów przypadający na 1 mieszkańca. W 1958 r. wynosił on 11,0 m², w 1981 r. zmniejszył się do 9,4 m², a w 2008 r. wzrósł do 13,3 m². Znaczący przyrost tego wskaźnika jest wynikiem zarówno bardzo wyraźnego wzrostu powierzchni ogrodów, jak i wydatnego zmniejszenia się liczby ludności w konurbacji katowickiej po 1990 r. Najwyższy wskaźnik powierzchni ogrodów działkowych w przeliczeniu na 1 mieszkańca cechuje Czeladź (21,6 m²), a do wiodącej grupy pod tym względem należą zazwyczaj miasta stanowiące centralną część konurbacji. Są to: Gliwice (18,8 m²) i Zabrze (17,7 m²) oraz Chorzów (16,6 m²), Sosnowiec (16,5 m²) i Siemianowice Śląskie (15,0 m²), przy średniej wartości wskaźnika 13,3 m² w miastach konurbacji katowickiej. Niskie wskaźniki wynoszące niecałe 7 m² na 1 mieszkańca występują w Dąbrowie Górniczej i w Katowicach.

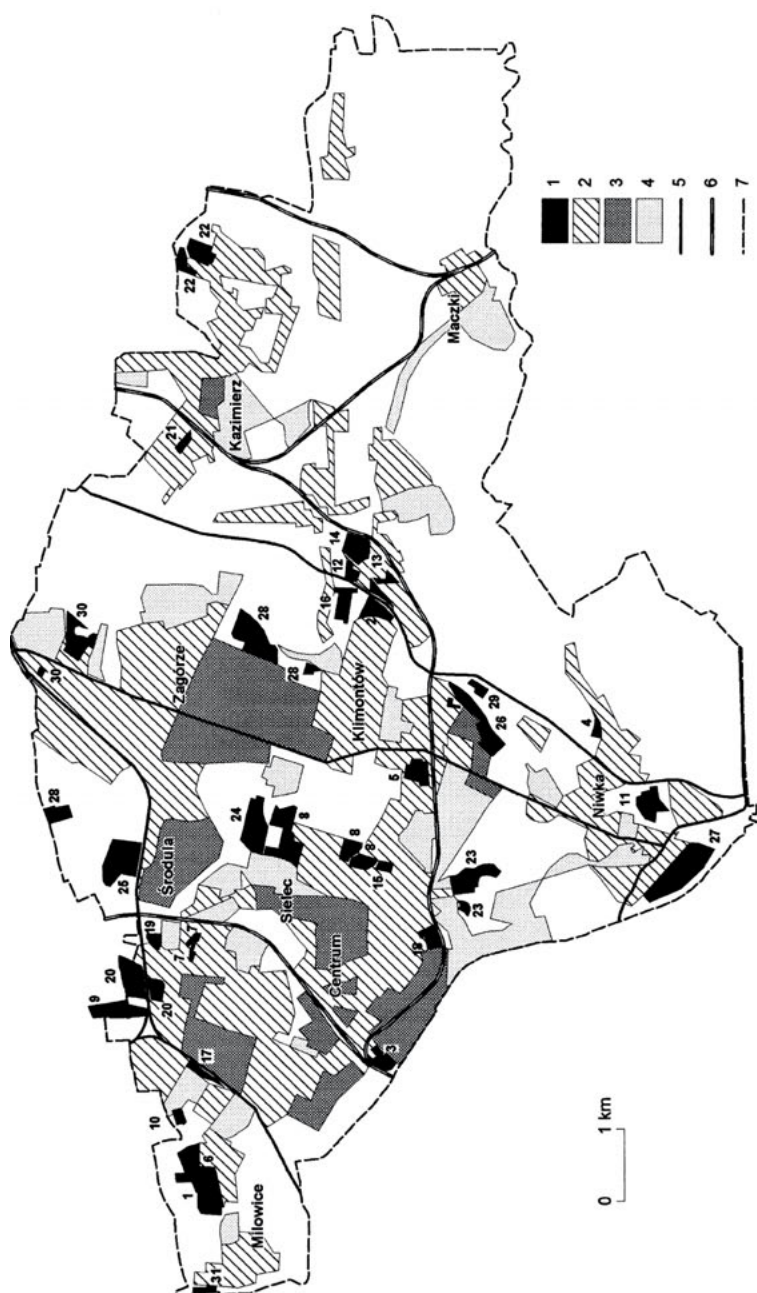
Lokalizacja ogrodów działkowych w przestrzeni miejskiej Sosnowca

Ogrody działkowe stanowią zintegrowany z układem osadniczym element, do którego wyraźnie nawiązują. Łatwa dostępność działek z miejsc zamieszkania decyduje o większym zakresie pełnionych funkcji, gdyż umożliwia rozszerzenie kręgu użytkowników na grupy osób z małymi dziećmi i z ograniczoną sprawnością fizyczną. Zwiększa także częstotliwość pobytu na działkach, co podnosi ich walory rekreacyjne i ekologiczne. Nadmierne oddalenie ogrodów działkowych zmniejsza zakres pełnionych przez nie funkcji, a tym samym zwiększa uciążliwości związane z przemieszczaniem się użytkowników w obrębie miasta, także w przypadku posiadania indywidualnych środków komunikacyjnych. Badania autora wykazują, że w większości przypadków ogrody są zlokalizowane w pobliżu miejsc zamieszkania. Większość działkowców (54%) użytkuje działki położone w odległości mniejszej niż 1 km od miejsca zamieszkania, co pokrywa się z zasięgiem wyznaczonym przez 15-minutową izochronę pieszo dojazdu. Z kolei 10% użytkowników posiada działki zlokalizowane w odległości ponad 3 km od miejsca zamieszkania. Wyniki badań potwierdzają zgodność ich rezultatów z zaleceniami projektowymi, aby odległość nie była powodem zbytnej straty czasu dla użytkowników.

Wysoki stopień koncentracji ogrodów działkowych w strefie silnego zainwestowania miejskiego wskazuje, że są one położone blisko osiedli mieszkaniowych (Duś, 1990). Można sformułować hipotezę, że ogrody działkowe zajmują określone miejsce w przestrzeni miejskiej, które umożliwia spełnianie wielu funkcji równocześnie. Korzystna pod tym względem sytuacja w miastach konurbacji katowickiej wynika z występowania mało zwartego i stosunkowo zróżnicowanego układu osadniczego. W przeszłości wiele różnej wielkości osiedli rozwijało się w formie odrębnych jednostek, później zaś włączono je w granice administracyjne większych miast. Przykładem takiego układu osadniczego jest Sosnowiec, złożony z ponad dwudziestu mniejszych lub większych, obecnie mniej lub bardziej odizolowanych od siebie, jednostek przestrzennych (Ziółkowski, 1960; Szajnowska-Wysocka, Kulesza, 2007). Powstające układy osadnicze były kształtowane w warunkach silnej zależności między miejscem pracy a zamieszkania, gdyż w okresie ich tworzenia się brak było efektywnych środków komunikacyjnych, umożliwiających przemieszczanie się na większe odległości. Według T. Gawłowskiego (1979), relacje przestrzenne między poszczególnymi jednostkami osadniczymi określa moduł liczący 2–5 km. Układy te funkcjonowały przez dłuższy okres. Rozluźniły je inwestycje z lat siedemdziesiątych XX w. oraz okres przemian rynkowych związany z restrukturyzacją przemysłu ciężkiego.

Największy wpływ na formowanie się układu przestrzennego Sosnowca miała lokalizacja najwcześniejszych licznych zakładów związanych z górnictwem i hutnictwem, wokół których powstawały niewielkie na ogół osiedla mieszkaniowe (Szajnowska-Wysocka, Kulesza, 2007). W późniejszym okresie do czynników modyfikujących należy zaliczyć rozwój układu komunikacyjnego oraz zakres pełnionych usług, które określiły wielkość i rolę, a w konsekwencji hierarchię poszczególnych osiedli i zespołów urbanistycznych. Obecnie miasto charakteryzuje stosunkowo słabo skoncentrowany układ osadniczy, którego zachodnia i środkowa część odznaczają się bardziej zwartą strukturą zabudowy, natomiast we wschodniej i południowej części przeważają elementy rozluźnione ze znacznym udziałem terenów leśnych i nieużytków poprzemysłowych. Cechy współczesnej struktury przestrzennej miasta wyznaczają dwa główne układy: osadniczy – reprezentowany na ogół przez mniej zwartą zabudowę mieszkaniową i zabudowę wysoką o dużej intensywności, oraz istnienie stref przemysłowo-składowych (rys. 1). W użytkowaniu ziemi można wyróżnić rozliczne, zajmujące znaczną powierzchnię, formy przejściowe, reprezentujące niejednakowe fazy przekształceń i zurbanizowania.

Obecny dosyć chaotyczny układ osadniczy Sosnowca jest w dużym stopniu efektem małej elastyczności struktur przestrzennych i słabo regulowanych procesów rozbudowy w przeszłości. Przyczynia się to do braku rezerw terenowych wewnątrz i na zewnątrz układów przestrzennych, co z kolei powoduje dużą dynamikę zmian w zagospodarowaniu. Braki rezerw wynikają z małej przydatności

Rys. 1. Ogrody działkowe w Sosnowcu na tle głównych form zagospodarowania miejskiego:

1 – ogrody działkowe (numery ogrodów jak w tabeli 1), 2 – zabudowa mieszkaniowa mniej intensywna, 3 – zabudowa mieszkaniowa o wysokiej intensywności, 4 – tereny przemysłowo-składowe, 5 – drogi główne, 6 – linie kolejowe, 7 – granice miasta

Fig. 1. Allotment garden against the background of major forms of urban disposal in Sosnowiec:

1 – allotment gardens (garden numbers – see table 1), 2 – less intensive residential building, 3 – high intensive residential building, 4 – stock-industrial areas, 5 – major roads, 6 – railways, 7 – town borders

do zagospodarowania lub degradacji wywołanej przez wcześniejszą działalność gospodarczą, zwłaszcza eksploatację surowców. Właściciele gruntów tolerowali zajmowanie tych gruntów pod nowe kolonie ogrodów działkowych w warunkach dużej presji społecznej, panującej w okresach kryzysów gospodarczych, zwłaszcza żywnościowych.

Na tle większych miast konurbacji katowickiej Sosnowiec odznacza się średniej wielkości powierzchnią, znaczną gęstością zaludnienia i wysokim poziomem zainwestowania pod względem technicznym, co świadczy o wysokim stopniu zurbanizowania przestrzeni miejskiej. Jest on drugim pod względem zaludnienia ośrodkiem miejskim w konurbacji katowickiej, liczącym w 2006 r. 224,2 tys. mieszkańców. Na swym terenie posiada znaczną liczbę (62) kolonii w zarządzie 31 ogrodów działkowych (tabela 1), które stanowią charakterystyczny element krajobrazu.

W celu sformułowania ogólnych zasad dotyczących położenia ogrodów działkowych i jego zmian w przestrzeni miejskiej zastosowano metodę profilów odległościowych od centrum miasta. Chociaż cechą Sosnowca nie jest klasyczny, koncentryczny układ przestrzenny, charakterystyczny dla starych miast, ma on wyraźnie uformowane centrum, wokół którego ukształtowały się zewnętrzne strefy tworzące mniej lub bardziej regularną strukturę dużego miasta. Jako zmienną niezależną uznano odległość od centrum miasta, z którego zataczano okręgi o promieniu co 1 km. W wyznaczonych w ten sposób koncentrycznych strefach obliczono powierzchnię pól oraz ogrodów działkowych dla czterech przedziałów czasowych, tj. lat 1938, 1958, 1981 i 2008. Stosunkowo długi czas umożliwił określenie dynamiki zmian w ich rozmieszczeniu przestrzennym. Aby uzyskać porównywalność wyników, przyjęto obecne granice administracyjne miasta. Poprawne wyznaczenie prawidłowości w przypadku zmniejszonej roli czynnika losowego zapewnia duża liczba objętych badaniem istniejących oraz zlikwidowanych już 18 kolonii ogrodów.

Profile rozmieszczenia prezentują zależności między odległością od centrum a udziałem ogrodów działkowych w powierzchni oraz wielkość i kierunki zmian wynikające z rozwoju miasta. Pierwszy ogród działkowy w Sosnowcu został założony przy Fabryce Kotłów Przemysłowych w 1912 r. Proces dynamicznego rozwoju ilościowego ogrodnictwa w okresie międzywojennym wynikał głównie z trudnej sytuacji ekonomicznej, a zwłaszcza aprowizacyjnej, podobnie jak po drugiej wojnie światowej. We wszystkich przekrojach czasowych najistotniejszą cechą przestrzennego rozmieszczenia ogrodów działkowych jest ich wyraźne skupienie w odległości 2,0–3,0 km od centrum miasta. Najwyższy ich udział, stanowiący niemal 12% powierzchni strefy, występował w 1958 r. (rys. 2). Jednocześnie postępował powolny wzrost odsetka ogrodów w powierzchni stref koncentrycznych położonych dalej od centrum. W analizowanych profilach, oprócz wyraźnej koncentracji wokół zwartej zabudowy, występują mniejsze skupiska ogrodów działkowych w osiedlach stanowiących niegdyś oddzielne miasta lub

Ogrody działkowe w Sosnowcu w 2008 r.

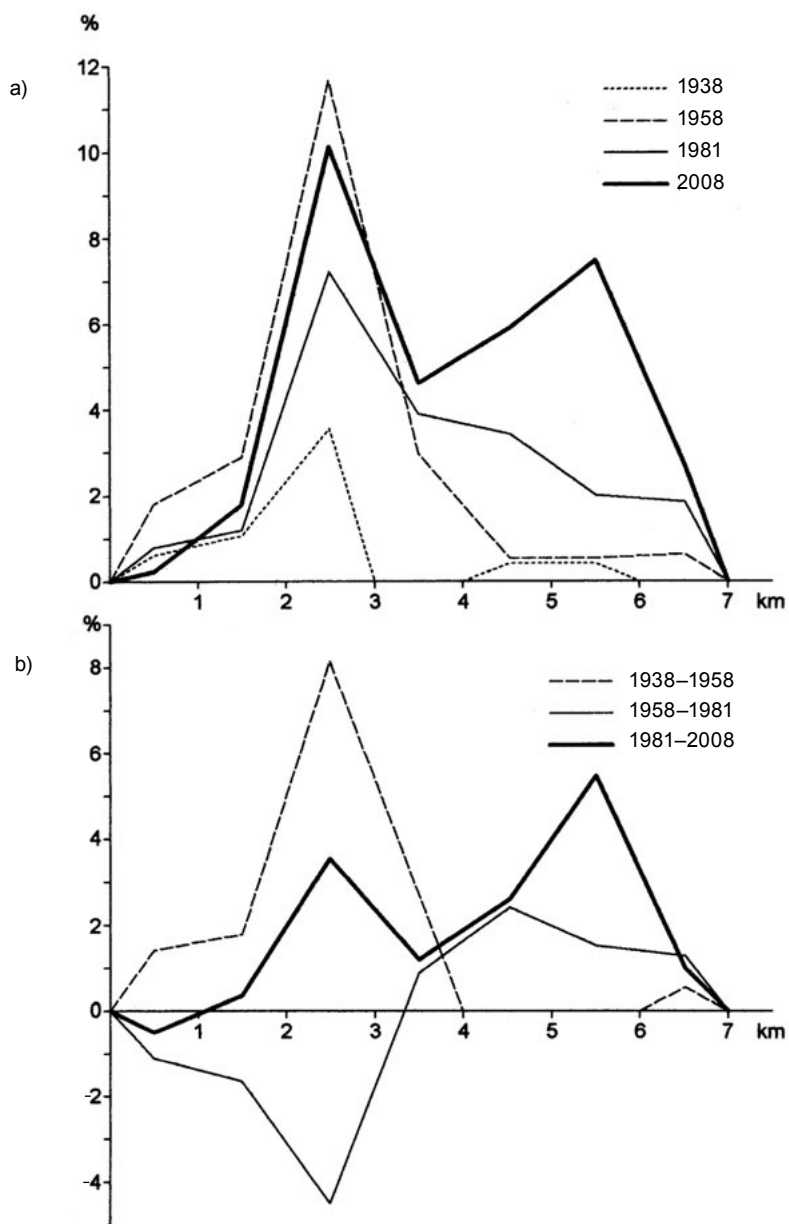
TABELA 1

Allotment gardens in Sosnowiec in 2008

TABLE 1

Lp.	Nazwa zarządu ogrodu	Rok założenia	Liczba ogrodów	Liczba działek	Powierzchnia ogrodów [ha]
1	Armak	1982	1	236	7,20
2	Aster	1970	3	335	14,87
3	Brynica	1945	1	105	3,44
4	Bór	1981	1	103	2,94
5	E. Cedlera	1968	1	253	7,92
6	P. Dziekana	1933	1	354	19,38
7	FAKOP	1912	3	124	2,46
8	Górniki	1946	7	1 058	38,50
9	Hutnik	1948	2	236	12,00
10	KBO	1984	1	91	3,71
11	T. Kindlera	1936	1	289	13,99
12	Kolejarz	1982	1	97	5,04
13	Krokus	1945	1	145	6,80
14	Maluch	1981	1	85	3,45
15	Metalowiec	1948	1	68	2,71
16	Magnolia	1981	1	178	8,02
17	Nowość	1988	1	73	2,50
18	Ostra Górka	1946/1961	1	197	8,10
19	Płomyk	1933	1	57	2,00
20	Pogoń	1945/1998	3	371	22,49
21	Rozkwit	1945	6	110	4,49
22	Róża	1945	6	239	13,04
23	Solidarność	1933/1975	2	353	14,33
24	Staszica	1945/1982	1	488	19,70
25	Środula	1945	3	570	24,86
26	R. Traugutta	1960	2	329	15,30
27	Zagłębie	1978	1	756	32,47
28	Zagórze	1968/1983	4	947	33,47
29	9. Maja	1971	1	91	3,30
30	27. Stycznia	1985	2	381	18,62
31	Urodzaj	1985	1	64	2,22
	Razem		62	8 783	369,32

Źródło: Karty Rejestracyjne Pracowniczych Ogrodów Działkowych w Okręgowym Zarządzie Śląskim Polskiego Związku Działkowców w Katowicach.

Rys. 2. Udział ogrodów działkowych w profilach odległościowych od centrum Sosnowca:
a – udział ogrodów działkowych w strefach kilometrowych w latach 1938–2008; **b** – zmiany udziału ogrodów działkowych w strefach kilometrowych w latach 1938–2008

Fig. 2. Allotment gardens share into the distance profiles from Sosnowiec centre:
a – allotment gardens share in kilometre zones between years 1938–2008; **b** – allotment gardens share changes into kilometre zones between years 1938–2008;

osady. Tworzą je: Niwka (4–6 km), Zagórze (5–6 km) i Klimontów (4–7 km). W odległości 8–11 km funkcjonuje odrębny układ, związany z Kazimierzem Górnym, który stanowi odizolowany i dosyć silnie domknięty zespół osadniczy złożony z kilku mniejszych osiedli.

Zmiany udziału ogrodów w profilach odległościowych od centrum miasta w trzech przedziałach czasowych wskazują na dosyć dużą dynamikę przemian. Faza inicjalna w rozwoju ogrodnictwa działkowego nastąpiła już przed drugą wojną światową bliżej centrum, a także w odległości 4–6 km. W latach 1938–1958 ogrody działkowe weszły w fazę inicjalną lub wypełnienia w większej odległości od centrum. W poszczególnych strefach koncentrycznych ich udział zwiększał się do maksymalnej wielkości wynoszącej prawie 12% w odległości 2–3 km od centrum miasta. Najistotniejsze zmiany zachodziły w latach 1958–1981, kiedy to w odległości 1–2 km, a zwłaszcza 2–3 km od centrum ogrody działkowe osiągnęły stan nasycenia i weszły w fazę recesji, a udział ich zmniejszył się o 4,4%, lecz nadal z udziałem 7,3% była to główna strefa ich skupienia. Ogrody założone niegdyś w zewnętrznej strefie w latach 1958–1981 podlegały sukcesji ze strony użytków technicznych. Ubytki bliżej centrum były rekompensowane przyrostami powierzchni ogrodów w odległości ponad 3 km, chociaż tam również zdarzały się likwidacje. W efekcie nastąpiło znaczne przesunięcie ogrodów działkowych na zewnątrz zabudowy miejskiej, przy niewielkiej zmianie ich ogólnej powierzchni. W okresie tym postępowało wyraźniejsze rozszerzenie obszaru lokalizacji w odległości 4–7 km oraz wyraźne zmniejszenie udziału ogrodów w strefach maksymalnej dotychczas koncentracji. W okresie 1958–1981 nastąpiło przesunięcie na zewnątrz strefy, w której ogrody znajdują się w fazie nasycenia.

Obecnie obszar o maksymalnej koncentracji ogrodów działkowych, wynoszącej 10,3% powierzchni, występuje w odległości 2–3 km od centrum i z niewielkimi odchyleniami przybiera kształt podobny do pierścienia wokół rdzeniowej części miasta. Tereny o wyraźnej koncentracji ogrodów działkowych charakteryzuje wyposażenie w urządzenia infrastruktury technicznej oraz intensywna działalność inwestycyjna, która obejmuje budowę osiedli mieszkaniowych, obiektów usługowych i komunikacyjnych. W przyszłości ogrody działkowe znajdujące się w tej strefie będą wchodzić w fazę recesji, najpierw będzie postępowała stabilizacja, a potem powolne likwidacje. Fazy wypełnienia i nasycenia przesuną się dalej na zewnątrz. W układzie przestrzennym jest widoczna tworząca się kolejna strefa półkola o wysokiej koncentracji (7,4%) ogrodów, utworzona w latach 1981–2008 w odległości 5–6 km. Był to obszar najliczniejszych lokalizacji nowych ogrodów, które występują ogniskowo w pobliżu wybudowanych osiedli mieszkaniowych. Nowe kolonie ogrodowe wypełniły wolne przestrzenie między istniejącymi już elementami zagospodarowania lub tereny położone wzdłuż granic z sąsiednimi miastami.

Reasumując, należy stwierdzić, że ważnym czynnikiem wpływającym na rozmieszczenie ogrodów działkowych w przestrzeni miejskiej jest odległość od

centrum miasta. Czynniki te są modulowane przez: warunki fizjograficzne, rozmieszczenie osiedli mieszkaniowych oraz decyzje administracyjne. Ogrody koncentrują się zawsze w strefach, w których odległość od mieszkań nie stanowi przeszkody w wypełnianiu ich różnorodnych funkcji. Proces likwidacji ogrodów działkowych jest związany z rozbudową oraz modernizacją układów osadniczych. Tereny ogrodów są korzystne do lokalizacji inwestycji, gdyż ze względu na stosunkowo słabe zainwestowanie nie wymagają większych nakładów na likwidację istniejącego zagospodarowania. Tempo tych zmian w całym badanym okresie było nierównomierne. Przyrostem powierzchni ogrodów charakteryzowały się okresy związane z kryzysową sytuacją w gospodarce, natomiast ujemny bilans powodowało nasilenie inwestycji.

Rozmieszczenie ogrodów działkowych w innych miastach Polski

Badania z zakresu użytkowania ziemi wykazują, że ogrody działkowe charakteryzuje określone położenie w przestrzeni miejskiej. W Warszawie frakcja terenów zajętych przez zieleni miejską, do której zaliczono ogrody działkowe, wykazuje związek z pewnymi czynnikami. Wzrost odległości od centrum miasta powoduje zwiększanie się udziału terenów zielonych o ponad 1% na 1 km odległości, co wskazuje, że większe kompleksy zieleni miejskiej są położone na ogół peryferyjnie. Istotne współwystępowanie, wyrażone dodatnią korelacją, zachodzi między rozmieszczeniem terenów zielonych, głębokością poziomu wód gruntowych a walorami przyrodniczymi, które w dużym stopniu predestynują późniejszy sposób zagospodarowania i wykorzystania (Grocholska, 1974). Na wybór terenów pod tego typu użytkowanie większego wpływu nie mają takie czynniki, jak: komunalna własność gruntów czy żyzność gleby, chociaż w przypadku ogrodów działkowych ulega ona wyraźnemu wzrostowi.

Badania w Łodzi wykazały, że liczne ogrody działkowe występują w przestrzeni miejskiej w wyróżnionym przez S. Liszewskiego (1977) typie C – tereny miejskie wykształcające się, w podtypie C₁ – tereny o przewadze użytków miejskich w pełni zorganizowane i dobrze wyposażone. W latach 1945–1974 strefa ta przesunęła się z odległości od 1,5–2,0 km do 2,5–3,0 km od centrum miasta.

W Krakowie ogrody działkowe najczęściej występowały w odległości 3,0–3,5 km od centrum. Niemal na zasadzie wyłączności koncentrowały się w wyróżnionej przez K. Bromka (1975) strefie przedmiejskiej, w której zajmowały 9% powierzchni. Strefa ta charakteryzuje się najsilniej rozwiniętą działalnością inwestycyjną oraz szybkim tempem procesów sukcesji, co świadczy o dużych przemianach w układach form użytkowania ziemi w porównaniu ze strefą zewnętrzną.

Badania B. Luchtera (1990) dowiodły, że w odległości do 4,0 km od Rynku Głównego w Krakowie udział ogrodów działkowych wyraźnie się zwiększa i w niektórych jednostkach katastralnych stanowią one ponad 10%, a nawet 15% w strukturze użytkowania ziemi. W promieniu do 1,5 km, podobnie jak ponad 10 km od centrum miasta, ogrody działkowe nie występują, a w odległości powyżej 4,0 km ich udział zmniejsza się do wartości bliskiej zera. Koncentryczny układ ogrodów działkowych jest również charakterystyczny dla Poznania, gdzie występują one w formie pierścienia położonego w odległości 3–4 km od centrum miasta (Kozacki, 1985).

Ogrody działkowe z udziałem 23,3% stanowiły w Krakowie główną pozycję w strukturze zieleni urządzonej i wykazywały bardzo dynamiczny wzrost powierzchni w latach osiemdziesiątych (3,5-krotny wzrost od 1975 r.). Znaczną część stanowiły ogrody tymczasowe, powstające z reguły bezplanowo, które charakteryzował niski standard zagospodarowania (Luchter, 1990). Podobnie w Warszawie powstawały w tym okresie liczne kolonie „dzikich” ogrodów (Grocholska, Plit, 1985).

Rozmieszczenie ogrodów działkowych i zmiany w czasie są odzwierciedleniem przebiegu przestrzennego rozwoju miast. Różne formy użytkowania ziemi ulegają w pewnych strefach procesom koncentracji i dekoncentracji. Proces dekoncentracji wywołany likwidacją ogrodów działkowych następuje w wyniku inwestycji służących zaspokajaniu potrzeb mieszkaniowych, usługowych, przemysłowych i komunikacyjnych, które należą do podstawowych funkcji miasta. Sukcesja użytków technicznych na miejsce ogrodów działkowych jest następstwem przewagi sił odśrodkowych nad dośrodkowymi. Procesy dyfuzji i sukcesji w użytkowaniu ziemi, postępujące od centrum na zewnątrz, polegają na wypieraniu form mniej intensywnych. Działania planistyczne i gospodarcze związane z rozwojem miasta powinny uwzględniać różne cele społeczne wynikające z potrzeby kształtowania środowiska życia człowieka na równi z innymi zadaniami.

Wnioski

Przeprowadzone badania stanowią próbę empirycznej analizy rozmieszczenia ogrodów działkowych w przestrzeni miejskiej. W nielicznych, najczęściej starszych pozycjach przedmiotowej literatury zwykle podejmowano ten problem jako element dodatkowy w badaniach struktury przestrzennej miasta. Dotychczasowe wyniki badań nad strukturą przestrzenną miast, zwłaszcza Krakowa i Łodzi, oraz rezultaty uzyskane w niniejszej pracy pozwalają na sformułowanie ogólniejszych wniosków. Lokalizacja ogrodów działkowych w przestrzeni miejskiej w zachodzących tu warunkach stanowi optymalne rozwiązanie pod względem funkcjonal-

nym. Położenie ogrodów jest charakterystyczne dla strefy przedmiejskiej, w której zmiany świadczą o występowaniu procesów sukcesji i dużych przemianach w układach form użytkowania ziemi. W badaniach nad użytkowaniem przestrzeni miejskiej ogrody działkowe mogą być pomocne w jej identyfikacji.

Ogrody działkowe jako element morfologiczny charakteryzuje duża dynamika zmian pod względem rozmieszczenia i roli w przestrzeni miejskiej. W przeszłości były położone peryferyjnie i często stanowiły rodzaj terenów zdegradowanych, lecz z upływem czasu nabierały większego znaczenia w rozwoju miast, z uwagi na bardziej centralne położenie przestrzenne. W gospodarce rynkowej nastąpił znaczny wzrost wartości gruntów zajętych pod ogrody działkowe, co razem z cechami funkcjonalnymi wywołuje potrzebę dyskusji oraz podejmowania racjonalnych decyzji związanych z określeniem ich miejsca w przestrzeni miejskiej.

Rozmieszczenie i zmiany udziału ogrodów działkowych w profilach odległościowych od centrum nawiązują do teorii falowego rozwoju miast (Korcelli, 1974). Profile wykonane dla Sosnowca mogą być przykładem cyklicznego rozwoju, natomiast w innych miastach konurbacji katowickiej nawiązują do charakteru falowego. Dalsze badania empiryczne nad strukturą przestrzenną miast powinny zweryfikować sformułowane wnioski.

Literatura i materiały źródłowe

- Arnhold V.H., 1959–1960: Funktionswandel des Kleingartens Ein funktionales und soziales Problem. Berichte zur Deutschen Landeskunde, 24.
- Bromek K., 1975: Struktura przestrzenna aglomeracji Krakowa. W: „Folia Geographica”. Series Geographica-Oeconomica. Vol. 8. Kraków, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Charageat M., 1978: Sztuka ogrodów. Warszawa, Wydawnictwo Artystyczne i Filmowe.
- Christian C., 1914: Städtische Freiflächen und Familiengarten. Berlin.
- Czarnecki W., 1968: Krajobraz i tereny zielone. W: Planowanie miast i osiedli. T. 3. Red. W. Czarnecki. Warszawa–Poznań, PWN.
- Duś E., 1990: Ogrodnictwo działkowe w Górnośląskim Okręgu Przemysłowym. W: „Geographia. Studia et Dissertationes”. T. 14. Red. T. Szczypek. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Familiengärten und andere Kleingartenbestrebungen in ihrer Bedeutung für Stadt und Land, 1913. In: Bericht und Behandlungen der 6 Konferenz der Zentrale für Volks-Wohlfahrt in Danzig am 17 Juni 1912. Berlin.
- Ferris J., 2001: People. Land and sustain ability. Nottingham, University of Nottingham.
- Gasidło K., 2004: Allotment gardens and the process of transformation in the industrial region of Upper Silesia. Gliwice, The Silesian University of Technology, Faculty of Architecture.
- Gawłowski T., 1979: Propozycja przyszłościowych systemów zagospodarowania obszarów GOP. W: Modelowe formy zagospodarowania przestrzennego GOP. T. 1. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, PAN Oddział w Katowicach.

- Grocholska J., 1974: Czynniki wpływające na użytkowanie ziemi w Warszawie. *Studia KPZK PAN*, 46.
- Grocholska J., Plit F., 1985: „Dzikie” ogrody działkowe – nowe zjawisko w zagospodarowaniu przestrzennym polskich miast. *Przegląd Geogr.*, 57, z. 1–2.
- Informacje statystyczne w Okręgowym Zarządzie Śląskim Polskiego Związku Działkowców w Katowicach, 2008.
- Kamiński Z.J., 1988: Perspektywy rozwoju ogrodów działkowych w miastach aglomeracji katowickiej. *Śląski Kwartalnik Urbanistyki i Architektury*, 4, s. 31–35.
- Korcelli P., 1974: Teoria rozwoju struktury przestrzennej miast. *Studia KPZK PAN*, 45.
- Kozacki L., 1985: Pracownicze ogrody działkowe w Poznaniu. W: *Geosystemy miast*. Poznań, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza.
- Krauz K., 1979: Funkcja Leśnego Pasa Ochronnego Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego w zakresie rekreacji. W: *Rekreacja w aglomeracji katowickiej*. Red. S. Żmuda. Katowice, ŚIN.
- Lendholt W., 1975: Zieleń miejska i krajobraz. W: *Kształtowanie krajobrazu a ochrona przyrody*. Red. K. Buchwald, W. Engelhardt. Warszawa, PWRiL.
- Liszewski S., 1973: Użytkowanie ziemi w miastach województwa opolskiego. Opole, Instytut Śląski w Opolu.
- Liszewski S., 1978: Tereny miejskie a struktura przestrzenna Łodzi. Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Litewka C., 1979: Miasta – satelity. (Zakres pojęć i kierunki budownictwa satelitarne). *Czasopismo Geogr.*, 50, z. 1–2.
- Luchter B., 1990: Przestrzenne związki użytkowania ziemi w Krakowie. *Dokum. Geogr.*, 2–3.
- Majdecki L., 2008: Historia ogrodów od XVIII wieku do współczesności. T. 2. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Myczkowski S., 1976: Człowiek – Przyroda – Cywilizacja. Kształtowanie zasobów przyrody oraz ochrona biosfery. Warszawa, PWN.
- Orzeszek-Gajewska B., 1982: Kształtowanie terenów zieleni w miastach. Warszawa, PWN.
- Pawlikowska-Piechotka A., 2009: Ogrody działkowe w rozwoju zrównoważonym współczesnego miasta. *Problemy Ekol.*, 13, 2, s. 106–109.
- Piątkowska K., 1972: Ogrody działkowe – problem urbanistyczny. *Biuletyn Instytutu Urbanistyki i Architektury*, 30.
- Riley P., 1979: *The allotments campaign guide*. London, Friends of the Earth.
- Szajnowska-Wysocka A., Kulesza M., 2007: *Studia społeczne i przestrzenne ośrodka przemysłowego (na przykładzie Sosnowca)*. Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Tchórz A., 1977: Tereny zielone w konurbacji górnośląskiej. W: *Studia nad ekonomiką regionu*. T. 9. Katowice, ŚIN.
- Tołwiński T., 1963: *Urbanistyka*. T. 3: Zieleń w urbanistyce. Warszawa, PWN.
- Wejchert K., 1969: *Miasto na warsztacie*. Warszawa, Arkady.
- Ziółkowski J., 1960: *Sosnowiec. Drogi i czynniki rozwoju miasta przemysłowego*. Katowice, Wydawnictwo „Śląsk”.

ЗНАЧЕНИЕ САДОВЫХ УЧАСТКОВ В ГОРОДСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Резюме

Обсуждены основные концепции, связанные с локализацией зеленых территорий в городе. Представлены разные проблемы по формированию функций садовых участков, а также предпринимаемые как в Польше, так и других странах общественные деяния, цель которых – обеспечить большой спрос на индивидуальное используемые участки. Представлены основные принципы применяемые в локализации садовых участков, а также главные факторы, решающие о их размещении на территории города.

Сформулирован гипотез, что садовые участки занимают определенное место в пространстве города, которое предоставляет возможность выполнять одновременно многочисленные функции. В городах Катовицкой конурбации этому способствует дифференцированная поселенческая сеть. Для определения места локализации садовых участков в пространстве был принят метод профилей расстояния от центра г. Сосновца. Садовые участки образуют кольцо с максимальной концентрацией (удельный вес 10,3% от всей площади) на расстоянии 2–3 км от центра (рис. 2). Изменения удельного веса в профилях расстояния от центра связаны с теорией волнового развития городов. В исследованиях по использованию городского пространства садовые участки должны помочь идентифицировать пространственные структуры города.

Edward Duś

ROLE AND PLACE OF ALLOTMENT GARDENS INTO URBAN SPACE

Summary

An article presented the main conceptions connected with green areas localization in towns. It described various problems connected with forming of allotment garden functions and social actions taken into Poland and other countries, which purposed for big demand on individually using allotments. Article depicted also the basic rules applied into allotment gardens localization and main factors deciding about its position into urban space.

The hypothesis was formed that the allotment gardens takes particular place into urban space, which makes fulfilment of many functions at the same time. It makes possible the diversified and less-compact settlement system into the towns of Katowice conurbation. For describing the place of their layout into the space, the method of distance profiles in Sosnowiec was applied. The allotment gardens create concentric system about maximum concentration with 10.3% area share in 2–3 km distance from centre (fig. 2). Changes of their share into the distance profiles from centre are referring to towns wave development theory. Into researches of urban space utilisation the allotment gardens can be helpful for identification of town spatial structures.